

A legkorábbi magyar vonatkozású *album amicorum*-bejegyzés és héber köszöntővers

---

ZSENGELLÉR József

Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem, egyetemi tanár

ORCID: 0000-0002-4796-1963

The earliest known Hungarian-related *album amicorum* entry and Hebrew greeting poem

Abstract | The 1553 entry by Christoff MANDEL (JACOB MENDEL) in Johann Valentin DEYGER's *album amicorum* is distinctive in a number of ways. It is currently the earliest known Hungarian entry in an album. Secondly, this entry contains the earliest known Hebrew greeting poem by a Hungarian author, albeit in manuscript form rather than in print. Thirdly, the Hebrew poem draws on biblical and post-biblical Hebrew texts, while simultaneously conveying a Christian message. Fourthly, the acrostic of the inverted Hebrew alphabet that follows the poem contains additional Christian conversion text. Finally, the entry also provides a previously unknown date of birth of the author.

Keywords | *album amicorum*, Hebrew greeting poems, Christian Jewish mission, Jacob (Christoff) MANDEL/MENDEL, Johann Valentin DEYGER

Az *Inscriptiones Album Amicorum* kutatás 2018-ban dolgozta fel az eddig legkorábbi magyar vonatkozású bejegyzést,¹ melyről csak most derült ki,² hogy egyben az első magyar érdekltségű *carmina gratulatoria hebraica* is. Az IAA 12117 számot viselő bejegyzés Johann Valentin Deyger emlékkönyvéből származik.³ Az 502 oldalt számláló album tulajdonosa strassburgi származású, lutheránus teológus, aki 51 évesen Wittenbergben tanult 1549-től,⁴ de 1552 és 1554 között állástalanként járta be Németországot, így gyűjtött össze 74 helyről összesen 445 bejegyzést, ami kuriózum az album amicorumok között.⁵ Deyger Feuchtwangenben 1553-ban járt, innen több bejegyzést is begyűjtött, köztük egyet egy bizonyos Christoff Mandeltól, aki Budán született („von Ofen”).

A budai Mandel/Mendel család Nürnbergből származott,⁶ a 15. század elején költöztek Magyarországra, ahol korábbi kiterjedt kapcsolataiknak köszönhetően jelentős vagyonra és befolyásra tettek szert. A Mátyás király által alapított országos hatáskörű első zsidó praefectus (*praefectus iudeorum*) Júda Mendel volt, majd leszármazottai örökölték a tisztséget nemzedékeken át.⁷ A felső körökhöz tartozó család egyik tagja, Jákob (Jacob) Mendel kapcsolatba került Georg von Brandenburggal (Jámbor György), Ansbach és Bayreuth örgrófjának fiával, aki nagybátyja, II. Ulászló meghívására jött a budai királyi udvarba, ahol feleségül vette Frangepán Beatrixot, Mátyás király özvegyen maradt menyét. A hunyadi vagyonát öröklő örgróf 1524-ben áttért az evangélikus hitre, majd egy évvel később visszatért a brandenburg-ansbachi grófságba, amelynek vezetését fivére halála után 1527-ben átvette.⁸ Gyulai és vajdahunyadi várainak

- 1 LATZKOVITS Miklós, „Albrecht von Haller magyarországi recepciójának történetéhez: Haller és a nők”, *Irodalomtörténeti Közlemények* (2018): 317–355, különösen 317, 3. jegyzet.
- 2 Köszönet Latzkovits Miklósnak, hogy a debreceni Rebakucs-konferencián felhívta a figyelmemet a bejegyzésre és annak héber szövegére. LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones alborum amicorum, 2003–2023*, doi: [10.14232/iaa](https://doi.org/10.14232/iaa), IAA 12117, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=12117, a továbbiakban IAA.
- 3 Az album őrzési helye: Universitätsbibliothek Tübingen: Inv. Nn Mh 1030. Online elérhetősége: „Stammbuch Johann Valentin Deyger”, Deutsche Digitale Bibliothek, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/LP6ZIMESLKFPHCI7F47NEYJ34GFYIIRN>, doi: [10.20345/digitue.1169](https://doi.org/10.20345/digitue.1169).
- 4 Erről tanúskodik a matricula mellett egy 1549. július 2-ára datált levél, melyben Melanchthon ajánlja Deygert. Heinrich SCHEIBE, *Melanchthons Briefwechsel: Kritische und kommentierte Gesamtausgabe*, 5. köt. (Stuttgart: Frommann-Holzboog, 1977), 495, No. 5582.
- 5 Wolfgang KLOSE, „Zur Entstehungsgeschichte der Stammbuchsitte im 16. Jahrhundert”, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 13 (1988): 40–44, különösen 41, doi: [10.1515/iasl.1988.13.1.40](https://doi.org/10.1515/iasl.1988.13.1.40).
- 6 SCHEIBER Sándor, „Egy budai Mendel Nürnbergben”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19 (1972): 79–86, https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_TBM_19/?pg=102&layout=s. Bár a forrás, mely Nürnberghez köt egy Man(del/Mendel)-t (מנדל) 1499-ben éppen az alapján teszi, hogy budai származású (בקהלה אוריין), lásd *uo.*, 82.
- 7 KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon* (Pozsony: Kalligram, 2012): 314–322, különösen 319–321. Lásd még KOHN Sámuel, *A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig* (Budapest: Athenaeum, 1884), 438–471.
- 8 Iselin GUNDERMANN, „Markgraf Georg von Brandenburg-Ansbach und die Einführung der Reformation in Oberschlesien”, in *Reformation und Gegenreformation in Oberschlesien*, szerk. Thomas WÜNSCH,

eladásához a Mendel család közvetítését vette igénybe,⁹ majd 1529-ben Jacob Mandelt hívta ki Nürnbergbe, akinek ott tartózkodásához a zsidók 1499-es kiűzése miatt külön engedélyt adott.¹⁰ Az őrgrof Mandelt a zsidókkal való kapcsolattartáshoz, esetleges megtérítésükhöz kívánta alkalmazni Ansbachban,¹¹ így az ekkoriban már egyébként is keresztény hitet valló Mandel 1534-ben kitért a zsidóságból, és megkeresztelkedett, felvéve a *Christophorus* nevet.¹² 1536-ban már Leutersshausenben tevékenykedve egy 67 oldalas, német nyelvű művet adott ki *Das Jesus Christus sey dz ewig Göttlich Wort* címmel (4. kép),¹³ melyben magát Christoffel Mandelnek nevezi, aki „Hunger genant / von Ofen / yetzo zu Leuterßhausen”. Ebben a Georg von Brandenburgnak ajánlott műben az *Ószövetség*ből magyarázza Krisztust, felhasználva a rabbinikus irodalom, Rasi és Maimonidész írásait, héber szavakat is beleszöve a szövegbe, ami egyértelműen mutatja, hogy célközönsége a német zsidóság volt. 1538-ban egy keresztelési anyakönyvben mint keresztapa őrgrofísi aljegyzőként szerepel Feuchtwangenben.¹⁴ A továbbiakban Mandel ebben a pozícióban működve jelentetett meg zsidóknak szánt, német nyelvű, keresztény térítő írásokat,¹⁵ köztük az 1556-ban kiadott, *Beweisung aus der Juden Gesetz* címet viselő, szintén Georg von Brandenburgnak ajánlott könyvét, melynek zárszavaként egy német verset prezentált.¹⁶ Költői vénáját mutatta meg Johann Valentin Deyger albumába írt 1553-as bejegyzésében is. A munkájához kapcsolódó utolsó hivatalos feljegyzés 1567-ből származik, ezt követően nem tudunk róla.

Deyger albumában három oldalt (141–143) tölt ki Christoff Mandel bejegyzése (1–3. kép). Az első két oldalon egy-egy héber szöveg, alatta német fordítással, míg a harma-

---

31–45 (Berlin: Gebr. Mann, 1994); Wolfgang HUBER, „Georg (der Fromme)”, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, 30. köt., 472–484 (Bautz: Nordhausen, 2009).

9 A szövegek Joseph Mendtl említik: GRÜNVALD Fülöp és SCHEIBER Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, 5/1. köt. (Budapest, 1959), 172–173, No. 346, 348, 351. Lásd KOMORÓCZY, *A zsidók története...*, 371.

10 Arnd MÜLLER, *Geschichte der Juden in Nürnberg, 1146–1945* (Nürnberg: Stadtbibliothek, 1968), 110. Idézi SCHEIBER, „Egy budai Mendel...”, 85. Scheiber nem azonosítja ezt a Mandelt Christoff (Jacob) Mandellal. Ezzel szemben lásd Gustav HAMMANN, „Konversionen deutscher und ungarischer Juden in der Reformationszeit”, *Bayerische Kirchengeschichte* 39 (1970): 220–230.

11 CSEPREGI Zoltán, *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika: Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez* (Budapest: Luther Kiadó, 2004), 119–120. Andreas Osiander reformátor Bernhard Ziegler keresztény hebraistának 1534. január 18-án írt levelében ajánlgatja Mandelt héber tanárnak.

12 Mandel hitével kapcsolatos személyes megfogalmazásához lásd Csepregi Zoltán előadását, aki kitérését még életének budai szakaszára teszi: CSEPREGI Zoltán, „Die exegetischen Schriften von Christoph Mandel aus Ofen/Buda (ca. 1536–1557)”, *Christliche Hebraistik im östlichen Mitteleuropa von der Renaissance bis zur Aufklärung*, Lutherstadt Wittenberg, 2012. márc. 18–21., https://www.academia.edu/35314250/Die_exegetischen_Schriften_von_Christoph_Mandel_aus_Ofen_Buda.

13 Christoffel MANDEL, *Das Jesus Christus sey dz ewig Göttlich Wort* [...] (Nürnberg, Hans Guldenmundt, 1536), RMK III. 317. Az ajánlást kiadta CSEPREGI, *Zsidómisszió...*, 138–139, No. 18.

14 CSEPREGI, „Die exegetischen Schriften...”, 4.

15 Christoph MANDEL, *Rechnung der LXX Wochen Danielis* (Dillingen: Selbaldus Mayer, 1552), RMK III. 404; Christoph MANDEL, *Ein fein tröstlich Gebet in der Verfolgung* (s. l., 1558).

16 Christoffel MANDEL, *Beweisung aus der Juden Gesetz* (Neuburg an der Donau, 1556), RMK III. 440, P5a–P6a, <https://www.digital-sammlungen.de/de/view/bsb10991174>. A verset kiadta CSEPREGI, *Zsidómisszió...*, 195–197, No. 48a.

dik oldalon folytatódik a második vers fordítása, és végül a kolofont olvashatjuk. Az utóbbival kezdjük az albumbejegyzés elemzését. A szöveg így hangzik:

Christoff Mandel, van
Ofen, Marggräuischer
Gegenschreijber zu Feucht
wangen. Im 45. meines
alters nach der mindern
Zal Christi 53. den 22. Junij

Magyarul:

Christoff Mandel
Budáról, örgrófsági
aljegyző Feucht-
wangenben. Életem 45.
évében, a kis keresztény
időszámítás szerint [15]53. június 22-én.

A bejegyzés megerősíti az eddig ismert tényt, hogy Mandel ekkoriban örgrófsági aljegyzőként működik Feuchtwangenben, és következetesen használja aláírásában budai származásának feltűntetését. Újabb adat azonban, hogy 1553-ban 45 éves volt, ebből következően 1508-ban született. Zsidó származására is utal a kolofon, amikor is „kis időszámításról” (*mindern Zal*) beszél keresztény összefüggésben. A zsidó évszámírás úgynevezett „kis időszámítási” gyakorlatában az ezresek elhagyják, így csak az utolsó három számjegy marad meg. Esetünkben ennek a keresztény átvételét látjuk, ahol az első két számot, vagyis az ezres és százaszjelölést is elhagyva csak az utolsó két számot hozza. A korszak több írásában is megjelenik ez az elnevezés és gyakorlat.¹⁷ Nézzük a verset:

קנני יהנה קנני: ענני יהנה ענני:
למענה ולא למענני: עשה עמי והשיעני
כי תקנתי על משיח:
זה בנה יחידך השלח:

Könyörülj rajtam UR(am), könyörülj rajtam! Válaszolj nekem UR(am),
válaszolj nekem!
Miattad és nem miattam tégy velem és szabadíts meg engem!

17 Ezek az adatok nem feltétlenül saját meg gondolásból kerültek bele a bejegyzésbe, hanem a tulajdonos, Deyger kifejezett kérésére, amit az album elején maga meg is jegyez. Werner Wilhelm SCHNABEL, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Frühe Neuzeit 78 (Tübingen: Max Niemeyer, 2003), 373, doi: [10.1515/9783110945577](https://doi.org/10.1515/9783110945577).

Mert az én reménységem a Krisztus.
Ez (a te) fiad, (a te) egyetlened a Küldött.

A vers első két sora az *Avinú malkénú* ima utolsó öt sorának átköltése. Ezt az imát a ros hasana és jom kippur közötti tíz bűnbánati napon mondják el, illetve az askenázi közösségekben még a böjtnapokon is.¹⁸ Az eredeti szövegrészek így hangzanak:

אָבִינוּ מֶלְכֵנוּ עָשָׂה לְמַעַן אֵם לֹא לְמַעַנּוּ.
אָבִינוּ מֶלְכֵנוּ עָשָׂה לְמַעַן יְהוֹשִׁיעֵנוּ.
אָבִינוּ מֶלְכֵנוּ הִנְנוּ וְעַנּוּ כִּי אֵין בְּנוּ מַעֲשִׂים עָשָׂה עִמּוֹ צְדָקָה וְחֶסֶד וְהוֹשִׁיעֵנוּ.¹⁹

Atyánk, Királyunk, tedd meg magadért, ha értünk nem is!
Atyánk, Királyunk, tégy így önmagadért, és szabadíts meg minket!
Atyánk, Királyunk, kegyelmezz nekünk és hallgass meg minket, bár nincs
elég érdemünk! Tégy velünk igazságosan és irgalmasan és segíts meg minket!

A versben az átformált szöveg elszakad a forrásimától, elhagyva a bevezető páros vocativusokat. Mandel indításként egy panaszszoltár-formulát használ, amilyen előfordul például a Zsolt 30,11-ben: וְשָׁמַע יְהוָה וְחַנּוּן יְהוָה, csak ő itt megduplázta az igéket, és egyes szám első személybe tette át őket. Talán a bibliai szöveg mint formai előkép vagy a forrásima (utolsó sor) miatt egy sorban tartotta a két önálló könyörgést, pedig a meglévő rímek miatt két sort is alkothatott volna belőlük, ahogyan az ezt követő német fordításban. De az is lehet, hogy csak a naplóoldal méretéhez igazodva igyekezett helyet spórolni. Ahogyan ez egyértelmű a második sor végén, hiszen a וְהוֹשִׁיעֵנוּ szó utolsó szótagja (נוּ) átkerült a harmadik sorba,²⁰ aminek egyszerű oka a helyhiány.

A második sor kihagyja a forrásima szövegébe külön negatív hangsúlyt kölcsönző וְאֵם-t. Ezáltal jobban kidomborodik a reformáció egyik alap gondolata, a *sola gratia*, az egyedül kegyelemből való megigazulás tana. Verses tagolásban ezt a sort is felezni lehetett volna, mert a sor első felének vége is rímet ad ki a sorvégi szóval. A sor második felében a forrásima (második sorának) szövegéből megtartja az igéket, de az egyes szám második személyű visszaható névmást egy egyes szám első személyű prepozícióval cserélte fel. Ez az első sorhoz, illetve a második sor első feléhez is igazítva egyéni megszólalást eredményez a forrásima kollektivitásával szemben.

A harmadik sor kilép a forrásima dinamikájából, de megtartja a szoltárhangnemet (vö. Zsolt 62,6; 71,5), ahol az egyén Istenbe vetett reménységét fejezi ki.²¹ Itt egy nyelvtani és egy teológiai eltérés mutatkozik a hébertől. A תִּקְוָה ('reménység') vonzataként

18 Macy NULMAN, *Encyclopedia of Jewish Prayer* (Northvale: Jason Aronson, 1993), 56–58.

19 A héber szöveg forrása: OBERLANDER Baruch, szerk., *Sámuel imája, zsidó imakönyv* – סידור תפילת שמואל (Budapest: Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 1996), 73.

20 Az IAA átírásában helytelenül írja ki a teljes וְהוֹשִׁיעֵנוּ-t a második sor végére, és ?-lel jelöli a harmadik sor elején hibásan duplázott כִּי-t.

21 A keresztény reménység a Messiás, Jézus második eljövételére, Isten végső szabadítására, az új Föld és új Ég eljövételére, és egyben az örök életre vonatkozik. Vö. Róm 8,18–25.

Erbarme dich mein, O H/err/ Gott,
 antworte mir, H/err/ ane spot:
 Allein nur vmb deinet wegen,
 Denn an mir ist nichts gelegen.
 So thu nu solches H/err/ mit mir,
 errette mich vnd hülff mir schir.
 denn mein hoffnung steht schon
 vff Christum im himmlischen tron,
 diesem deinem Son, dem Heiland,
 Gott vnd Mensch, den Du hast gesand.

Mivel az album tulajdonosa német volt, így érthető, hogy magyar fordítást nem adott meg, sőt Mandel feltehetően nem is tudott magyarul, csak héberül, németül és latinul.

A második héber bejegyzés fordított abécédárium, amely a héber szöveg jobbról balra tartó olvasása alapján visszafelé sorolja fel a héber mássalhangzókat (balról jobbra olvasva jönne ki a helyes sorrend). Ezt követően pedig ebben a fordított sorrendet követő akrosztikhonban a héber ábécé betűivel ad meg egy-egy szót, melyek értelmes mondatná állnak össze. Ez egy ismert, későbbi kabbalisztikus gyakorlat, egyben mnemotechnika,²⁷ mely a szombati *muszaf* imában Szádja gáontól eredeztetett *tikkanta sabbat* kezdetű mondatra megy vissza.²⁸ A zsidó ima szövege a szombatot és annak megtartóit dicséri.²⁹ Az azonos technikát alkalmazó Mandel a kereszténység eredetéhez, Jézus születésének körülményeinek megismeréséhez invitálja ezzel a formaazonossággal az olvasót.

תשרק צפעס נמלך ישחו והדג בא
 תא שׁמע רות קדשו צלו פרש על סגלת נערה מריאָה לכן כבודָה ילדָה פֿהור חסין זָרעָה
 וְלָדָה: הָאָמִינָה דְבָרָת גַּבְרִיאֵל כְּבֵא אֵלֶיהָ

Az akrosztikhonban felsorolt szavak jelentése sorrendben: „Gyere, halld meg, az ő Szentlelke kiterjesztette kegyelmét a szűz lányra, Máriára, ezért dicsőségesen szülte tiszta erős magzatát és gyermekét. Hitt Gábrriel szavának, amikor eljött hozzá.” Mandel megadta a szöveg német fordítását is:

Vnd lautet zu Deutsch also:
 kom, höre, sein heilig Geist hat seinen schaten aus gebreitet vber eine holdselige Jung-
 frauen Marie, darumb hat diese getrev geboren den reinen, starcken, Iren samen, Ir
 Kind, sie hat geglaubett dem wort Gabriels, da er zu ir komen ist.

27 Louis Isaac RABINOWITZ, „Mnemonics or Memoria Technica”, in *Encyclopedia Judaica*, szerk. Fred SKOLNIK és mások, 2. kiad., 14. köt., 397–398 (Detroit: Thomson Gale, 2007).

28 Lásd Naftali Krausz jegyzetét: OBERLANDER, *Sámuel imája...*, 243.

29 A szöveget lásd uo., 243–244.

Nyelvtörténeti kuriózum, hogy Mandel megadja a héber szavak német hangzás szerinti átírását is, így tudhatjuk, hogy miként ejtették a korabeli magyar zsidók a héber szöveget.

Hie ist das Aleph Beth hinder sich geschrijben vnd ist ain ijeder Buchstaben ain besonder wort vnd lautet also:

ta schma rucha ködscho zilo parass all ssgülath naera Maria: lachen kebuda jalda thor hassin saraa flada, heemina dibrath Gabriel bebo eleha³⁰

A fonetikus átírás a ma szefárdiként definiált kiejtést követi, ami azért érdekes, mert azt mutatja, hogy a nürnbergi eredetű Mendel család a 15–16. századi Budán, majd le származottuk, a már újra német területen élő Jacob/Christoff Mandel is ezt a tibériási/szefárdi kiejtést használta.³¹

Christoff Mandel (Jacob Mendel) 1553-as bejegyzése Johann Valentin Deyger album amicorumába többszörösen is unikum. Egyrészt jelenleg ez a legkorábról ismert magyar vonatkozású albumbejegyzés. Másrészt ez a bejegyzés tartalmazza az eddig ismert legkorábbi héber köszöntőverset egy magyarországi illetőségű szerzőtől, bár nem nyomtatásban, hanem kézírásban maradt fenn. Harmadrészt a héber vers posztbiblikus és biblikus héber szövegekből építkezik, ugyanakkor keresztény üzenetet fogalmaz meg. Negyedrészt a verset követő fordított héber ábécé akrosztikhonja további keresztény térítő szöveget tartalmaz. Ötödrészt egy héber szöveg 16. századi kiejtését is prezentálja. Végül a bejegyzésből a szerző eddig ismeretlen születési dátuma is megismerhető.

---

30 Az IAA-ban Sajó György megjegyzi, hogy a פלדה-t véletlenül „flada”-nak írja át, ami talán a *váv* „v” formájának német ejtéséből (fau) eredeztethető bejegyzői hiba.

31 A korabeli ejtésekről lásd Geoffry KAHN, *The Tiberian Pronunciation Tradition of Biblical Hebrew*, 2 köt., Cambridge Semitic Languages and Cultures 1 (Cambridge: University of Cambridge, 2020), doi: [10.11647/OBP.0194.01](https://doi.org/10.11647/OBP.0194.01); Ilan ELGAR, „Ashkenazi Pronunciation Tradition: Medieval”, in *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, szerk. Geoffry KAHN és mások, 4 köt., 1:185–192 (Leiden: Brill, 2013).

